

Istočna Evropa u revoluciji

*(Znanstveni skup na Sveučilištu Yale,
u studenome 1990)*

ANDREA FELDMAN

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

DANJA ŠILOVIĆ

Zagreb, SFRJ

Na početku studenog održana je na Sveučilištu Yale prva u nizu znanstvenih konferencija koja će u toku ove akademske godine pokušati odgovoriti na pitanja što se u ovo burno vrijeme postavljaju pred zemlje Istočne Evrope. Centar za međunarodne i istočnoevropske studije i Savjet za sovjetske i istočnoevropske studije Sveučilišta Yale postaju time središtem američkog akademskog interesa za probleme Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza. Konferenciju pod naslovom »Istočna Evropa u revoluciji« osmislio je Ivo Banac, profesor povijesti Jugoistočne Evrope na odjelu za povijest Sveučilišta Yale.

Specifičnost konferencije očekivala se u interdisciplinarnom pristupu i izboru sugovornika. Pozivu profesora Banca odazvali su se eminentni sociolozi, antropolozi, povjesničari i politolozi koji u ovom trenutku zasigurno reprezentiraju najzanimljiviji presjek američke znanosti o Istočnoj Evropi. Problem uvida u povijest i društvena kretanja u zemljama Istočne Evrope danas je za američke znanstvenike, i velik izazov, i razmjerno velik problem. Nedostatak fundamentalnih istraživanja s područja društvenih i humanističkih znanosti u istočnoevropskim zemljama i u Sjedinjenim Američkim Državama jedan je od razloga što su se sudionici konferencije najvećim dijelom ograničili na prikaz najočiglednijih političkih događaja i promjena. Predviđeno je da će se rezultati istraživanja i referati održani na konferenciji objaviti kao poseban zbornik radova.

Jan T. Gross,¹ stručnjak za poljsku političku povijest, otvorio je diskusiju analizom preobrazbe poljske alternative od artikuliranja zahtjeva za civilnim dru-

¹ Jan T. Gross, profesor sociologije na Sveučilištu Emory, objavio je, između ostalih, ove knjige:

Jan Tomasz Gross: Revolution from aboard: the Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia, Princeton, N. J.; Princeton University Press, 1988. [Revolucija izvana: sovjetsko osvajanje poljske zapadne Ukrajine i zapadne Bjelorusije].

Jadwiga Staniszkis: Poland's self-limiting revolution, edited by Jan T. Gross, Princeton University Press, 1984 [Poljska samoograničavajuća revolucija].

štvom do formiranja političkog naroda. Opozicija je prije dolaska na vlast u bitnome pozivala na formiranje civilnog društva, prostora izvan sadašnjih političkih institucija na kojem se okupljala alternativa. Karakteristika je njezina političkog zahtjeva snažno inzistiranje na kolektivnoj, građanskoj akciji, artikulacija pojma slobode i pravne države. Posebno je zanimljiv fenomen u političkoj povijesti poljske alternative posljednjih deset godina razvoj saznanja Poljaka građana kako će unatoč bogatom intelektualnom programu i upućenosti k Evropi do integracije u Evropu doći teško.

Poticaj za analizu o kolapsu Njemačke Demokratske Republike profesor Norman Naimark² našao je u komentarima zapadnonjemačkog tiska o motivima emigracije Istočnih Nijemaca. Prema analizama zapadnih publicista, riječ je o želji za postizanjem zapadnoevropskog životnog standarda. Nasuprot tome, Naimark je proučavanjem dokumenata istočnonjemačke tajne policije (»Stasi«) i malobrojnih socioloških studija zaključio da se životni standard postavljao na treće mjesto kao razlog za iseljavanje. Kao prvenstveni razlog navedena je nemogućnost kontrole vlastitog života, što se svakako može označiti kao politički motiv, a u širem smislu i kao dio borbe za ostvarivanje građanskih prava.

Britanski povjesničar profesor Tony R. Judt³ (Sveučilište New York) predavanje je koncipirao o nekoliko za Čehoslovačku ključnih problema. Poput ostalih sudionika u raspravi, profesor Judt je istaknuo ekonomske probleme koji uvelike kočile sustavni razvoj Čehoslovačke za koju se neosnovano pretpostavljalo kako je, što se tiče ekonomskih problema, u boljoj poziciji od svojih istočnoevropskih susjeda. Pitanja koja se uz ekonomska otvaraju u Čehoslovačkoj vezana su za probleme ekologije, kontroverze oko abortusa, međunacionalne, religijske i manjinske konflikte koji u svakom trenutku mogu dovesti ili već dovode do nasilja. U tom smislu politička figura Vaclava Havela polagano je potrošila većinu svoga emocionalnog i moralnog kredita. Česi i Slovaci polagano shvaćaju da plaćaju visoku cijenu »prebrzog ulaska u demokraciju«. Uz to je osjećanje vezano i razočaranje u Zapadnu Evropu koja je sasvim jasno pokazala da joj do Čehoslovačke (kao i do ostalih istočnoevropskih zemalja) nije naročito stalo.

² *Norman Naimark*, profesor na Sveučilištu Stanford, California, objavio je nekoliko radova o istočnonjemačko-sovjetskim odnosima: *Soviet — GDR relations: an historical overview*, Koeln, 1989. [Sovjetsko-istočnonjemački odnosi: historijski pregled].

The history of the »proletariat«: the emergence of Marxism in the Kingdom of Poland 1870—1887, Boulder, Colorado. East European Quarterly, New York, Columbia University Press, 1979.

Terrorists and social democrats: the Russian revolutionary movement under Alexander III, Cambridge, Mass.; Harvard University Press, 1983. [Teroristi i socijalni demokrati, ruski revolucionarni pokret pod Aleksandrom III].

³ *Tony R. Judt*, predaje povijest na Sveučilištu New York; objavio je ove radove: *Marxism and the French Left: studies in labour and politics in France, 1830—1981*, Oxford; Clarendon Press, New York; Oxford University Press, 1986 [Marksizam i francuska ljevica, 1830 — 1981, studije o radništvu i politici].

La reconstruction du parti socialiste: 1921—1926, Paris 1976 [Rekonstrukcija socijalističke partije].

Socialism in Provence, 1871—1914, a study in the origins of the modern French left, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1979. [Socijalizam u Provansii].

Rumunjska, zbog oskudnosti informacija koje iz nje dolaze, najveći je problem za istraživače. Antropologinje Katherine Verdery⁴ i Gail Kligman⁵ nastojale su odgovoriti na centralno pitanje o Rumunjskoj danas: je li riječ o istinskoj revoluciji ili tek o državnom udaru? Po mišljenju autorica promjene u Rumunjskoj sadrže elemente društvene pobune nakon koje je na vlast došla grupa bivših Ceausescuovih suradnika. Sličnost je to s drugim zemljama Istočne Evrope gdje su na vlast došli bivši komunisti. Važno je ipak istaknuti da autorice smatraju kako su rumunjski izbori bili zaista slobodni i da je dubina promjena dovoljna da se proces demokratizacije u Rumunjskoj može smatrati ireverzibilnim.

Iako se zametak jugoslavenske krize može pratiti od pedesetih godina, kada su se jugoslavenski komunisti prvi put suočili s »krajem Utopije«, profesor Ivo Banac⁶ za potrebe referata »Podijeljeni: jugoslavenske ne-revolucije«, locirao je početke današnjih sukoba u rane sedamdesete godine, kada su liberali unutar Saveza komunista Jugoslavije skinuti s vlasti. Ključnim intelektualnim pitanjem suvremene historiografije o Jugoslaviji Banac smatra kolaps ideologije titoizma i njezinu preobrazbu u različite južnoslavenske nacionalizme. Uzroke uspjeha Miloševićeve velikosrpske politike nalazimo u povijesti, u dubokom nezadovoljstvu Srba svojim položajem u Titovoj Jugoslaviji. Nezadovoljstvo datira od samoga njezinog formiranja 1945. godine, kada je ukinut niz srpskih institucija: monarhija, kontrola nad vojskom i sudjelovanje Srpske pravoslavne crkve u vlasti, a koje su činile temelj srpske državnosti. Da bi Srbima nadoknadio takav gubitak, Tito je odredio Beograd središtem centralizirane države. Kada je ustavom iz 1974. godine Jugoslavija prestala postojati kao centralizirana država i započela preobrazba u niz država unutar države, i nezadovoljstvo Srba počelo je rasti. Budući da za Titova života nije bilo moguće legitimirati srpski nacionalni mit, tek 1987. godine Milošević prilazi projektu rekonstrukcije srpske države, pretežno se usredotočivši na pretvorbu srpske komunističke partije u partiju srpskog nacionalizma. Na tome je poslu uništio Savez komunista Jugoslavije, ali i ne htijući doveo komunističke partije ostalih republika u stanje samoobrane. Politički pluralizam Slovenije i Hrvatske (a, naravno, i kosovska politička alternativa) proizašao je uglavnom kao odgovor Miloševićevim prijetnjama i hegemonizmu. Uspjeh nacionalnih programa u Sloveniji i

⁴ Katherine Verdery, profesorica koja predaje na Johns Hopkins Sveučilištu objavila je knjigu:

Transylvanian villagers: three centuries of political, economic, and ethnic change, 1700—1980, Berkeley, University of California Press, 1983 [Seljaštvo Transilvanije].

⁵ Gail Kligman, profesorica na Sveučilištu Texas, objavila je ove knjige iz područja antropologije:

Calus, symbolic transformation in Romanian ritual, s predgovorom Mircea Eliade, Chicago, University of Chicago Press, 1981 [Calus, simbolička transformacija u rumunjskom ritualu].

The wedding of the dead: ritual, poetics, and popular culture in Transylvania, Berkeley, University of California Press, 1988, [Vjenčanje mrtvih, ritual, poetika i narodna kultura u Transilvaniji].

⁶ Profesor Ivo Banac predaje povijest Jugoistočne Evrope na Sveučilištu Yale i autor je i urednik brojnih knjiga iz tog područja:

Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, porijeklo, povijest i politika, Zagreb, Globus, 1988. Sa Staljinom protiv Tita, informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu, Zagreb, Globus, 1990. The Croatian language question, Zagreb, 1990. [Pitanje hrvatskog jezika]

Hrvatskoj može se tako smatrati obranom elektorata tih republika pred agresijom srpskog nacionalizma. Konačno rješenje jugoslavenske krize teško je predvidjeti, ali ono će se moći nazrijeti poslije slobodnih izbora u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i, konačno, Srbiji. Alternativa građanskom ratu i diktaturi, koji bi mogli biti Miloševićevi očajnički potezi, novi je dogovor između jugoslavenskih republika, koji bi se temeljio na nepovredivosti sadašnjih granica ili, ukoliko do toga ne dođe — miran razlaz. Kakva bi morala biti pozicija Zapada prema jugoslavenskoj agoniji? Profesor Banac smatra da je Jugoslavija danas poput bolesnika koji nikako da umre, ali još uvijek zaslužuje da ga se pohodi. Profesor Roman Szporluk⁷ ovom je prilikom analizirao zemlje i narode koji su i u nas slabo poznati, a gdje se promjene i problemi slični tim zemljama tek mogu očekivati. Profesor Szporluk nazvao je to područje evropski Daleki istok ili Sovjetski zapad, a preciznije riječ je o Zapadnoj Bjelorusiji, Zapadnoj Ukrajini, Moldaviji. Specifičnost je tih zemalja njihova kompleksna povijest koja je spriječila povijesne procese što su već odavno završeni u drugim dijelovima Evrope. Naime, te zemlje tek sada doživljavaju nacionalno buđenje. U ovom je trenutku još uvijek teško predvidjeti konačne rezultate tih procesa. Najviše kontroverzi izazvao je referat profesora Kena Jowitta.⁸ U razmatranju istočnoevropskog političkog trenutka profesor Jowitt naglašava sličnosti povijesnih iskustava tih država za koje smatra da su naglašenije od međusobnih razlika. Temelj sličnosti profesor Jowitt vidi u kompleksu problema koje je provokativno nazvao »lenjinističkim nasljeđem« istočnoevropskih zemalja. Naime, slobodnim izborima nisu se izbrisali tragovi četrdesetpetogodišnjeg iskustva, dapače ti elementi i dalje utječu na suvremena zbivanja. Pod lenjinističkim nasljeđem Jowitt smatra nesklonost širih slojeva prema politici, fenomen geta kao centra političke kulture, kao i oblik političkog diskursa koji naziva komunikacijom putem glasina. Sastavni je element toga nasljeđa i fragmentacija stanovništva u etničkom, teritorijalnom, političkom i emocionalnom smislu. To nadalje uključuje i elemente iracionalnog u političkom životu, kao što su bijes, mržnja, nasilje koji su prisutni u stanovništvu svih tih zemalja. Sveukupno iskustvo otežalo je razvoju liberalne demokracije i učinilo autoritarna rješenja vjerojatnijim, to više što su u prošlosti ta društva iskusila različite oblike autoritativne vladavine. Što se tiče Jugoslavije, profesor Jowitt dijeli mišljenje suvremenika o visokom stupnju vjerojatnosti za izbijanje građanskog rata. Iako su to tek početne znanstvene analize o promjenama u zemljama Istočne Evrope, određeni se zaključci već mogu donijeti. Naime, podudarnosti u suvremenim događanjima između istočnoevropskih država i Jugoslavije više su nego

⁷ *Roman Szporluk*, profesor Sveučilišta Michigan, Ann Arbor, objavio je ove knjige iz područja istočnoevropske povijesti:

The political thought of Thomas G. Masaryk, Boulder, Colorado, East European Monographs, New York, Columbia University Press, 1981 [Politička misao Thomasa Masaryka].

Communism and nationalism, Karl Marx versus Friedrich List, New York, Oxford University Press, 1988 [Komunizam i nacionalizam].

⁸ *Profesor Ken Jowitt* predaje političke nauke na Sveučilištu California, Berkeley, objavio je ove knjige:

Images of detante and the Soviet political order, Institute of International Affairs, no. 1, Berkeley, 1977 [Oblici detanta i sovjetski politički red].

The Leninist response to national dependency, Berkeley, Institute of International Studies, University of California, 1978 [Lenjinistički odgovor na nacionalnu zavisnost].

izrazite. Primjerice, nacionalni sukobi ili nedostatak jasno definiranih ekonomskih programa problemi su s kojima se sve te zemlje suočavaju u ovom trenutku. U doba podijeljenosti Evrope na dva sukobljena tabora, vlast je poticala jugoslavenski osjećaj izuzetnosti u evropskim okvirima. Posebno su se naglašavale razlike u odnosu na zemlje Varšavskog pakta čime se prikrivala bit političkog sistema koji se u svojim najvažnijim odrednicama formirao prema sovjetskom političkom modelu. Stoga postavljanje suvremenih problema Jugoslavije u širi povijesni i geografski kontekst može poslužiti kao koristan poticaj za njihovo razumijevanje.